

İKTİSAT VE ZAMAN: BİR ANLAYABİLME ÇABASI

Fikret GÖRÜN

Zaman, genellikle bir olayı ya da şeyi belirlemede dördüncü bir boyut olarak algılanagelmektedir. “Dün”, “bugün”, “yarın”, bu boyutun en sık kullanılan betimlemeleri, ve zamana karşı alınan en önemli tavırlar. Zaman, özellikle değişik iktisat politikaları aracılığıyla olaylara yön verme, onları düzenleme söz konusu olduğunda, yakından incelenmesi, anlaşılması gereken bir kavram. Zamanın çok değişik kültürlerde algılandığı gibi doğrusal, devresel ya da sarkaçsal olması ya da bunların dışında “bağımsız” düşünülmesi, bir yöne doğru “akıp-gitmesi” ya da “tersinirliği”, iktisad çözümlerinde kullanılan zaman kategorisinin anlamlığını da belirlemektedir. Bu yazı genel olarak zaman kavramına yaklaşılmaya çalışmakta, ve bir ölçüde de bu kavramın geleneksel iktisadi çözümlerdeki rolünü değerlendirmeye girişmektedir.

* * *

İnsanın zamanı algılaması yüzyıllar boyunca ve kültürden kültüre çok büyük değişimler göstermiştir. Bazı olayların gerçekleşmesi ve sürmesi, insan deneyimi bakımından en başlarda farkedilmişse de, kavramın bugünkü bağlamda tartışılması görece olarak çok yakın çağlarda önem kazanmıştır. Bugün çoğumuz, zamanı akıp giden bir gerçeklik olarak algılayagelmektedir. Hiç kimse zamanın nasıl akıp gittiğini görmemiş, işitmemiş, kaydetmemiş olsa da bu anlayış büyük bir yaygınlıkla süre gelmektedir. O derece ki, geleneksel iktisatta çok çeşitli değişkenlerin bugünkü değerlerine, **zaman akımının** bir is-

(*) Bu yazı Sadun Aren'e Armağan Kitabından alınmıştır. (Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları-8 Ankara 1989. s. 261-265).

kontoya tabi tutulması sonucunda erişilmektedir. Bir başka deyişle, herşey **zaman içinde** değişmekte, olaylar **zaman içinde** meydana gelmektedir. Ama buna tersten yaklaşmak, zaman kavramı bakımından, bizce daha anlamlı olmaktadır. Esasında biz, yaşanan **değişme** süreci yüzünden zamanı farketmekte ve ölçmeye çalışmaktayız. Yani zaman Newton ve izleyicilerinin düşündükleri gibi sadece insan zihninden değil bütün maddi nesnelere de bağımsız, onların dışında var olup, kendi başına akıp giden bir kategori değildir. Bu bakımdan Newton'a karşı çıkan Kant'ın, zamanı, dışsal gerçekliğin bir karakteristiği olarak görmeyip, insan zihninin dış dünyayı canlandırmağa çalıştığı bir özellik olarak görmesi bize daha anlamlı görünmektedir, (kendi deyişle "zaman ve uzay, dışımızda olmaktan çok bizim içimizdedir.") (1). Öyleyse zaman, tamamiyle gözlemde bulunana bağlı bir kavramdır; bu noktada, bize anlamlı gelen, zamanla ilgili bir başka tanı da kavramın "göreliliği" ve uzayla olan ilişkisidir. Bu yüzden zamanın süresini mutlak olarak ölçme olanağı bulunmamaktadır. Biliyoruz ki fizikte, olayların arasında geçen zamanı belirlemede, bunları gözlemleyenler arasındaki hızın çok önemli payı bulunmaktadır. Birbirlerine göre hareket halinde bulunan iki kişi değişik yerlerde olan iki ayrı olay arasında geçen süreyi farklı olarak ölçebilmektedirler. Hatta bu iki olay, bu kişilerden birine eş-zamanlı olarak bile görünebilir. Yani bir başka deyişle, mutlak bir eş-zamanlılık da olanaklı görünmemektedir. Zira gözlemde bulunanların gerçekleşen olaylardan nasıl, hangi hızla bilgilendikleri de gözönüne alınmak zorundadır. Tam tersine, görelilik açısından bakıldığında, değişik zamanlarda duyularımızla algılanan değişik olayların aynı olay olması da söz konusu olabilir. Örneğin gök gürültüsünü şimşekten daha sonra duymamız gibi. Öyle görülüyor ki, "daha önce" "daha sonra" "aynı anda", hatta "şimdi" tümüyle **görelili** terimlerdir, değişik başvuru çerçevelerinde çok farklı anlamlara gelebilmektedirler. Bu bölümde değineceğimiz bir başka nokta da, zamanın tersinir olup-olmadığı. Çevremizde olup-biten olayların, özellikle psikolojik bakımdan zaman içinde tersine çevrilemeyeceği hemen herkes tarafından bilinir. Kırılan parçaların kendiliklerinden biraraya gelip bütünleşmeleri, 100 m. koşusunda finiş'ten başlayan atletlerin geriye koşup start almaları, ancak geriye doğru çevrilen filmlerde olanaklı olan durumlardır. Yani olaylar "tersinir" değildirler. Zamanın bir yönü (oku) olduğu insanların kendi yaşamlarından algıladıkları önemli bir sonuçtur. Gelecek, geçmiş gibi hatırlanamamakta, geçmiş de yeniden yaşanama-

---

(1) anan:Polat (1985:104)

maktadır. Zamanın tersinir olmaması, biyolojide ve yerbilimsel evrim sürecinde de izlenmektedir. Tersinirliğin, toplumsal bilimlerde ve özellikle iktisattaki yansıması bu bakımdan çok önemli hale gelmektedir. Bu noktaya bundan sonraki bölümde tekrar döneceğiz.

* * *

İktisat kuramı tartışmalarında, iktisadi çözümleme girişimlerinde “zaman” çok sık olmasa da, iktisadi söylemin bir parçası olarak söz edilegelmektedir. Öte yandan iktisadi politika çalışmalarında ise değişme ve zaman, işin doğası gereği daha fazla kullanılmaktadır. Ama görebildiğimiz kadarıyla geleneksel iktisatta zaman, temel bir değişken olarak algılanmamaktadır.

Zaman kategorisi ya da sorunu, geleneksel iktisadi düşüncenin gelişme süreci içinde değişik biçimlerde ele alınmıştır. Bu süreç içinde en etkin isimler olarak, sırasıyla Marshall, Walras ve Keynes’i gösterebiliriz.

Marshall her ne kadar “piyasa ödenim, kısa ve uzun dönemler” biçimindeki ayırım ondan gelmekte ise de (1942:274) zaminındaki genel **zaman** anlayışına uygun olarak “zaman ögesinin **mutlak olarak** sürüpgiden” bir kategori olarak görmektedir. (1962:vii). Giriştiği iktisadi analiz içinde, zaman iktisadın kilit önemde bir sorunu olarak sunulmasına rağmen, Marshall’ın kurduğu yapı, değişmeyi içermeyen eşzamanlı (synchronic) hatta **zamansız** (timeless) bir yapıdır. Alışageldiğimiz ya da kullanageldiğimiz Marshallgil arz-talep çizimlerinde, hep bilindiği gibi yatay ve dikey eksenlerde miktar ve fiyat gösterilmekte, denge fiyat ve miktarı iki eğrinin kesişme noktasında belirlenmektedir. Piyasa fiyatının daha düşük ya da yüksek olduğu durumlarda + ya da - fazla talep yüzünden fiyatın dengeye doğru değişeceği düşünülmektedir. Bu değişmeler zaman alacağına ve bu çizimde de zaman boyutu bulunmadığına göre, diyagramda geçmiş, şimdi ya da gelecekle ilgili herhangi bir tarihi bilgi yer almamaktadır. Satıcı ya da alıcıların fiyat hakkındaki birikmiş bilgi ve tecrübeleri ya da beklentileri bilinmedikçe, diyagramda bu fiyat karşısında okunacak miktarların hiçbir anlamı olmasa gerekir. (Robinson ve Eatwell 1973:163). Arz-talep diyagramından ortaya çıkan bu rahatsızlık, bunun dayandığı mekanik bir denge kavramı analogisine bağlıdır: bir terazinin iki kefesinin, kefelerdeki ağırlıkların düzenlenerek, dengelenmesi ya da bir makasın alt ve üst bıçaklarının durumu gibi. Bu mekanik denge anlayışında, ağırlıkları sağa ya da sola ayarlayarak başlangıçtaki denge durumu-

na ulaşmak eğer biz istiyorsak her zaman mümkündür. Ama zaman içerisinde yer alan olaylar zinciri (arz ve talepteki değişimler, kaymalar) bakımından bu mümkün değildir. Gerçekleşen herhangi bir olay, bundan sonra ne olacağını da etkilemektedir. Zamanın oku (yönü) kavramı, tersinirliği olanaksız kılmaktadır. Yeniden Marshall'a dönecek olursak, Marshall'ın fiyat kuramındaki zaman birimi, piyasa dönemi, kısa ve uzun dönem ayrımına, geçen zaman bakımından bir anlam kazandırmaktan çok, yüksek bir soyutlama düzeyini işaret etmektedir. Yani Marshall'da, zaman bir söylemden ileriye geçmemektedir. Bu noktada Marshall'ın da **zamansız** "durgun durum" (Stationary state) çerçevesine bağlı olduğunu hatırlamada yarar vardır. Walras'a gelince, o da Marshall'a benzer biçimde, zamanı **sürekli** bir öge olarak gözönüne almaktadır. Walrasgil analizde büyük ağırlığı olan fiili değişim her ne kadar zaman içinde gerçekleşiyor ise de, Leijonhufvud'un çok yerinde belirttiği gibi Walras'ın "**tatonnement**"ı zaman tüketmeyen bir süreç olarak algılaması" bize de yerinde görünmektedir. (1954:242). Onun açıklamaya çalıştığı iktisadi yapı ise bize "iktisatta, mekanikteki kararlı bir sisteme benzer bir şey" sağlamaktadır (1954:378). Yani kısacası Walrasgil denge sistemi de "zamansız" bir sistemdir. Bunu da doğal karşılamak gerekir: Newton mekaniğin egemen olduğu bir ortamda yazan ve genel denge fikrini de bir mühendisten alan Walras (Robinson ve Eatwell 1974:164) sürtünmesiz bir ortamı, "zamansız" bir iktisatta yaratmaktadır.

Zamana ilişkin olarak, Keynes daha değişik ve daha tartışmalı bir bakış açısına sahiptir. Keynes, gerçek bir ekonominin nasıl işlediğini anlamağa çalıştığı için tartışmayı "... zamansız durgun durumlardan, geçmişin değiştirilemeyeceği, geleceğin ise bilinemeyeceği bugüne şimdiki zamana getiriyordu" (Robinson, 1973: xix). Gerçekten, Keynes'deki sermayenin marjinal etkinliği, likidite tercihi gibi ileriye dönük, gelecekte beklenen işin içine katan kategorileri, zaman boyutu olmaksızın algılamak olanağı yoktur. Ama yine Keynes'de Hicks'in de belirttiği gibi "çarpan kuramı (şu ve bu şekilde çarpan kuramı ile örtülü tüm üretim kuramı ve fiyatlar) ... zamanın dışındadır. Zira bütün bunlar arz, talep, maliyet eğrileri gibi denge iktisadının eski gereçlerini kullanmaktadır. Bir denge durumu, tanım gereği, konuyla ilgili bir şeyin değişmediği bir durumdur; o yüzden ki bir denge kavramının kullanılması, bir ölçüde zamanın en azından bir kenara bırakıldığının bir işaretidir". (Hicks, 1976:140). Keynes'i yorumlayanları, bu noktada, ikiye ayırabiliriz.

Bir grup Keynes'in Genel Kuramını, Hicks LM-IS çizimi aracılığıyla "Walrasgil genel denge kuramının ilk pratik uygulaması" olarak görürken (Clower 1965, Leijonhufvud 1967, Patinkin 1976), diğerleri (Robinson 1964, Pasinetti 1974), Keynes'i genel denge çerçevesine uydurma çabalarını tümüyle geçersiz saymaktadırlar. Hicks ise bu karışıklığa biraz da kendisinin sebep olduğunu açıkça ifade etmektedir: "(IS-LM) diyagramı, bugün, diğer birçok kişiye oranla benim bakımından çok daha az popülerdir. Zira bu diyagram Genel Kuramı, denge iktisadına **indirgemektedir** ve bu da **zamanla** ilgili değildir. İşte bu yüzden de çok tutulmuştur". (1976:141). İktisadi çözümlemede zamanın yerini almağa çalışırken G.L.S. Shackle'ın bu konuya katkılarını da unutmamak gerekir, sanıyorum. Shackle da, tartışılabilen iktisat kuramında bütün söyleme rağmen, zamanın ve onunla ilgili bütün öğelerin dışlandığı kanısındadır (1958:93). Zaman, karar-alma süreci içinde kilit öge olduğundan ve, onun deyimiyle "oluş-halindeki an" (moment-in being) (bir başka deyimle **şimdi**), kafalarda evrilerek "beklentiler"e dönüştüğünden, yalnızca "mantıksal" zaman terimleriyle ($t_0, t_1 \dots t_n$ gibi) işlenip geçirilemez.

İktisat ders kitapları aracılığı ile geçerliğini koruyan geleneksel iktisat kuramının **zaman**'a olan tavrı hakkındaki genel değerlendirme, bunun **zamanı dışladığı** biçiminde ortaya çıkıyor. Bu konuda aykırı bir değerlendirme olduğuna da değinelim. L.A. Boland, kuramın zamanı içirmediği yargısını paylaşmamakta; olsa olsa yeterli bir biçimde tartışmadığını vurgulamaktadır. Ona göre iktisadın zamanla ilgili sorunu (ki Boland buna "Hayek Sorunu" adını vermektedir) şudur: "İktisattaki **değişme sürecini** açıklarken (bireysel) rasyonel karar verme ilkesiyle nasıl tutarlı kalabildiniz? (1978:241). Boland'a göre çözüm, "öğrenme'nin tersiniz-olmayan gerçek-zaman sürecine dayandığı dinamik bir bilgi kavramında" bulunmaktadır. Ona göre iktisadî çözümlmeye zamanı sokmanın bir yolu çeşitli biçimlerde alt -ya da üst- yazılarla değişkenleri tarihlemek olabilir. Ama bu gerçek zamanı gösteremez, çünkü bunlar bir "değişme"yi değil, yalnızca değişken sayısındaki artışı ifade eder. Kullanılan bir diğer yol, zamanı bir mal gibi düşünüp göstermek olabilir, olmaktadır da (boş zaman, bekleme zamanı... v.b.). Bu durumda da, zaman, tahsis edilmesi gereken bir girdi durumuna dönüştürülmektedir; ve zamanın tarihsel zamanla (değişme ile) bir ilişkisi kalmamaktadır. Zamanı, çözümlmeye katmada üçüncü bir yol ise, içsel değişkenlerin zaman-çizgisindeki (time-path) izlerini belirlemeye çalışmaktır. Bu da dışsal değişkenleri ya da

mantıksal ilişkileri gösteren parametreleri değiştirerek gerçekleştirilmektedir (2). Ama geleneksel iktisatta mantıksal ilişkiler, ilgili süre içinde genellikle değişmiyor varsayıldığından, değişme sürecinin açıklanması da sistemde veri olanların dışsal değişmelerine dayanmaktadır. Sisteme zamanı sokmada bir başka yol da, esasında durağan olan bir modele zamana ilişkin bir difeansiyel denklemi eklemek olmaktadır; amaç ise, içsel değişkenlerin denge-dışı davranışlarını açıklamağa çalışmaktır, (Örn. gözlenen fiyatların kendi denge değerlerine varmadığı durumları açıklamak.) Sistemi bu yolda devingenliğe çevirmenin keyfililiği apaçıktır. Fiyatın niye değiştiğini açıklamadan bu eklemeyi yapmak, denge-dışı fiyat değişmesi sürecini açıklamağa yetmemektedir. Üstelik biliyoruz ki, içinde zamanla ilgili diferansiyel denklemler bulunan modeller de ancak uzun-dönemde bir çözüme ulaşmaktadırlar. İşi uzun-dönem dengesine bağlamaksa ya birşeyi açıklama gücümüzün olmadığını ya da zamanın bir rolü bulunmadığını itiraf etme anlamınadır.

Esasında durağan olan bir çözümlenmeyi devingenleştirmek için, zamanı işe katmanın çeşitli yollarında görüldüğü gibi, yaratılan yalnızca bir yanılsama (illusion) olmaktadır. Georgesecu-Roegen'in de belirttiği gibi bunun temelinde iktisatta zaman içindeki bir noktayı uzaydaki bir nokta gibi aynı mantıkla ele alma yanlışlığı yatmaktadır (1971:130). Bu yanlışlık yüzünden de gerçek-zamanın tersinirliği kapsanılmamaktadır.

Bu yazının girişinde de değindiğimiz gibi, zaman, bir hareketi başka bir hareketin süresine ilişkilendiren **görelî** bir kavramdır. Zaman, doğadan gelen birşey değildir; toplumlar halinde yaşamının ortaya çıkardığı kavramsal bir yapıdır. Her ne kadar zaman bilinci olmayan toplulukların varlığı bilinmekteyse de, hemen bütün toplumların şöyle veya böyle bir zaman kavramını kullandıkları görülmektedir. Bunun en belirgin örneği konuşulan dillerde fiil çekimleri sırasında kullanılan (geçmiş, şimdiki, gelecek gibi) zaman kavramlarıdır. Ayrıca çekimlerde kullanılan zaman kavramları her dilde de aynı değildir. Hayden geçmiş ya da gelecek zamanı olmayan dillerden söz etmektedir (1987:1283). Zaman, kimi kültürlerde sürekli, kimilerinde kesikli, kiminde süreyle kimilerinde ise dakiklikle ilgili bir kavram olarak yaşamaktadır. Bütün bunlardan çıkan sonuç, kavramın göreliliği olmaktadır.

---

(2) Boland ilkinde örnek olarak Kaldor'un büyüme modelini, ikincisine örnek olarak da Hicks'in nötr-olmayan teknolojik değişmesini vermektedir (1978:244).

Bize önemli gelen bir diğer saptama, gerçek, yaşanan zamanın yönüdür; bunda tersinirliğin olmamasıdır. İyi ya da kötü zamanların (iyi ürün yılı, kötü ürün yılı gibi) tekrarlanıyor olması, bu bakımdan tersinirliği göstermekten çok, bizim soyutlama derecemizle ilgilidir.

Zamanla ilgili belki de en önemli kavram “değişme” ve harekettir. Bu nedenle hareket ve olayların birbiri ardına sıralanması, zaman içinde yer almaktan çok, zamanı tanımlamaktadır. Yani, değişme olduğu için zamana gereksinim vardır. Başka bir deyişle zaman, bir bakıma hareketin, değişmenin süresidir. Devingenlik, bu anlamda bir değişmeyi yansıttığı ölçüde bir anlam taşımaktadır. Bütün bunlar gözönüne alındığında, geleneksel iktisatta zamanla ilgili yaklaşımlar bütünüyle yetersiz kalmaktadır. Bu konuda “denge”ye oranla “değişme”ye daha fazla ağırlık veren bir paradigma geliştirmenin önemi açıkça ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

- BOLAND, L.A. (1987) “Time in Economics ve Economics in Time: The ‘Hayek Problem’”, **Canadian Journal of Economics**, XI (2), May: 240-262.
- CLOWER, R.W.(ed.) (1973) **Monetary Theory**, London: Penguin (Clower (1973) ve Leijonhufuvud (1967) bu derlmenin içinde).
- GEORGESCU-ROEGEN, N. (1971) **The Entropy Law and the Economic Process**, Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press.
- HAYDEN, F.G. (1987) “Evolution of Time Constructs”, **Journal of Economic Issues**, XXI (3), September: 1281-1312.
- HICKS, J.R. (1876) “Some Questions of Time in Economics”, A.M. Tang, F.M. Westfield and J.S. Worley (eds) **Evolution, Welfare and Time in Economics**, Toronto: Heath, içinde 135-51.
- MARSHALL, A. (1962) **Principles of Economics**, London: Macmillan.
- PATINKIN, D. (1976) **Money, Interest and Prices**, New York: Harper and Row.
- POLAT, K.P. (1985) **Time**, (kendi yayını, yer gösterilmemiş)
- ROBINSON, J. (1980) “Time in Economic Theory”, **Kyklos**, 33 (2), 219-29.
- (1973) **Economic Heresies**, London: Macmillan.
- ROBINSON, J. and J. Eatwell (1973) **An Introduction to Modern Economics**, London: McGraw-Hill.
- SHACKLE, G.L.S. (1958) **Time in Economics**, Amsterdam: Norh-Holland.
- WALRAS, L. (1954) **Elements of Pure Economics**, London: Allen and Unwin.
- YOUNG, W.L. (1982) “Time and Concept Formation in Economics: A Suggested Approach”, **Journal of Economic Issues**, XVI (1), March: 161-180.